

**TERMINOLOGIYANING SHAKLLANISH VA RIVOJLANISHIDA
SO‘ZLARNING ROLI****SEVAR ILYASOVNA SHOMURODOVA***Katta o‘qituvchi, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti***Annotatsiya**

Ushbu maqolada terminologiyaning shakllanish va taraqqiy etish jarayoni tilga xos so‘z yasalishi qonuniyatlari hamda tilning leksik fondi asosida sodir bo‘lishi haqida ma‘lumotlar berilgan. Umumiste‘molga oid leksikaning terminlashuvi voqeasi tarixiy hisoblanadi. Bu hodisa til va terminologiya orasidagi ikki tomonlama munosabatning mavjudligini ko‘rsatadi. Mazkur jarayon shuningdek, umumadabiy leksika va terminologik leksika o‘rtasidagi jips aloqalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Umumadabiy so‘zlar so‘zlashuv tili, dialektlar, lahjalar va sotsial jargon, argolarning leksik boyligi va meyorini tashkil qiladi. Ayni zamonda, umumxalq so‘zlari har qanday milliy til terminologiyasini hamisha to‘ldirib, kentaytirib boruvchi manbalardan biri tarzida e‘tirof etiladi.

Kalit so‘zlar: *leksik fond, umumadabiy leksika, terminologik leksika, maxsus tushuncha, transterminlashuv, nominativ-denotativ vazifa.*

Kirish qismi: Umumadabiy so‘zlarning terminologik leksika tizimiga ko‘chishi, ya‘ni transterminlashuv (Ismailov 2011)ning ikki turi mavjudligi aniqlangan: terminologiyaga ko‘chgan umumadabiy leksik birliklarning ma‘lum qismi o‘z ma‘nosini saqlab qolgan holda ishlatiladi: ildiz, suv, shamol, dengiz, daryo, oy, quyosh, bug‘doy, tol, uzum, shimol, janub, yer, ayg‘ir, baliq va h.k. Bu o‘ta keng qamrovli leksika qatlami bo‘lib, mavzu jihatdan jamiyat, inson, tabiat, ekologiya, hayvonot (fauna) va o‘simlik dunyosi (flora) bilan mustahkam aloqaga kirgan. Qayd etilgan so‘zlar keng umumadabiy hamda o‘z navbatida, tor, maxsus sohaga taalluqlidir. Mazkur so‘zlarning ifodalanuvchisi va ifodalovchisi turli sohalarda mos tushadi, ammo ular ma‘no obyekt, axborot ko‘lami, mazmun-ma‘no turi bilan farqlanadi.

Umumadabiy leksikaning boshqa bo‘lagi yuz bergan ma‘noviy o‘zgarish oqibatida terminlar safiga o‘tadi. Qoidaga ko‘ra umumadabiy tildan terminologik tizimga olingan so‘zlar muayyan ilmiy tushunchani ifodalash uchun xoslanadi, ilmiy termin maqomiga ega bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tili texnik terminologiyasi tizimida detallar, mexanizmlar, mashina qismlari hamda turli buyum-asboblarni anglatish uchun xoslangan ko‘z, oyoq, qadam, barmoq, qo‘ltiq, to‘siq, qobirg‘a, og‘iz, tirnoq, quloq, pichoq, quti, taroq, qozon, qoshiq, panja, musht, tuyruk, til, tish singari so‘zlar talay miqdorni tashkil qiladi. Ilmiy matnlarda bu so‘zlar o‘zlarining birlamchi (denotativ) ma‘nosini yo‘qotib, yakka ma‘noli ilmiy terminga aylanadi.

Ushbu maxsus tushunchalarni atash usuli an'anaviy, obyektiv hamda juda sermahsul hisoblanadi. Yangi terminlarni hosil qilish hisobiga mavjud ehtiyojlarni qondirish mushkul kechgan hollarda majburiy chora sifatida til lug'at fondidagi so'zlarga murojaat etiladi. Mazkur guruha tegishli so'z-ot va termin-otlar har xil denotatlarni ifodalashi bilan o'zaro farq qiladi. Ba'zi bir leksik birliklar misolida maxsus ma'noning shakllanish jarayonini kuzatish mumkin.

Asosiy qism: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida čanaq so'zi 1) o'yib yasalgan kichik hajmdagi yog'och idish; 2) kosa, tovoq, lagancha ma'nolarida qo'llanagan. Bu leksema eski o'zbek adabiy tilida " hayvonlar suv ichadigan idish" ma'nosini anglatgan. Fanning keyingi rivoji bosqichlari davrida kuzatilayotgan so'z tibbiyot terminologiyasi tizimiga maxsus ma'noni ifodalovchi termin sifatida kirgan hamda "tos suyagi, dumg'aza suyagi" va "kosasimon o'yiqli suyak" ma'nolarini ifodalashga yo'naltirilgan. Yuqorida qayd etilgan vaziyatda hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotgan umumiste'mol so'z ma'nosidan metaforik ko'chim asosida maxsus terminning yasaliş jarayoni yaqqol namoyon bo'ladi. Chunonchi, chanoq tibbiy termini quyidagi sintagmatik birikmalar tarkibida faol qo'llanishi bilan diqqatni tortadi: katta chanoq («taz bolshoy»), bolalar chanog'i («taz detskiy»), infantil chanoq («taz infantilniy»), kichik chanoq («taz maliy»), karlik chanoq («taz karlikoviy»), yassi chanoq («taz ploskiy»), yorilgan chanoq («taz razsheplenniy»), keng chanoq («taz shirokiy»), tor chanoq («taz uzkiy») va h.k.

Qoraxoniylar davri eski turkiy tilga sof turkcha kuch leksemasining sinonimi sifatida arab tilidan o'zlashgan quvvat so'zi mavhum "kuch, qudrat, mador" ma'nosini ifodalash uchun kirib kelgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ushbu o'zlashma umum tomonidan qo'llanuvchi so'z sifatida nafaqat o'z o'rnini mustahkam saqlab qolishga erishgan, balki fizika fani sohasida "energiya, quvvat" ma'nosini anglatuvchi termin tarzida ham keng ishlatiladi. Asl turkiy kuch so'ziga kelsak, u ko'lam chegaralari keng ko'pma'noli so'z sifatida "kuch-qudrat, quvvat" ma'nosida umumadabiy tilda hamon qo'llanib kelmoqda. Umumilmiy leksika tarzida kuch fizika, texnika, harbiy ish, iqtisodiyot, huquqshunoslik sohalarida "qudrat", "kuchlar, qo'shinlar", "quvvat, qonuniy huquqqa egalik" kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qilmoqda - iroda kuchi; Yerning tortish kuchi; ish//ishchi kuchi; mamlakatning harbiy kuchlari; yangi qonun kuchga kirdi va h.k. Umumadabiy leksik birlikning terminlashuv jarayoni natijasida omonimlashish sodir bo'ladi, ya'ni yangi ifodalanmish uchun ilgaridan ma'lum bo'lgan qobiqdan foydalaniladi. Mana shunday usulda, masalan, burun, qo'ltiq, bo'g'oz, qo'l, barmoq kabi terminlar shakllangan.

Terminologik lug'atlarning salmoqli ulushini tashkil qiluvchi transterminlar o'z ifodasini shuningdek izohli, ensiklopedik hamda tarjima (umumiy va xususiy) lug'atlarda ham topadi. Terminologik leksika va umumadabiy leksika o'rtasidagi

munosabat ikki yoqlama kechadi. Terminlarning umumadabiy leksika doirasiga o‘tishi ham ikki belgiga ega:

a) bir qism terminlar umumiy kundalik hayotga o‘zlarining denotativ ma’nosida kiradi – kompyuter, internet, kosmos, kosmik kema, kosmik apparat, SMS, bayonnoma, mavze, viloyat, tuman, fermer, birja, deputat, fakultet, audit, depozit, biznes, megabayt, investor va h.k.;

b) boshqa guruh terminlar tub ma’noviy o‘zgarishlar bilan o‘zlashtiriladi. Masalan, botanikada qo‘llanuvchi bo‘tako‘z («vasilek priplyusnutiy, vasilek siniy») termini umumadabiy tilda ham “ulkan chiroyli ko‘zlar” ko‘chma ma’noni, ham katta chiroyli ko‘zli erkak yoki ayol kishini anglatadi.

Azaldan bez anatomik termini umumiy adabiy tilda “o‘jar, qaysar” insonga nisbatan qo‘llanib keladi. Bo‘ta zoologik termini umumiy adabiy tilda “o‘g‘il, bola, o‘g‘lon” majoziy ma’nosini ifodalaydi va h.k.

Bu xildagi terminologik leksikaning umumiy qo‘llanuvchi til tomonidan o‘zlashtirilishi subyektiv omil hisoblanib, u nutqda ekspressivlikka oid muayyan ehtiyojni qondirishga qaratilgan bo‘ladi. Terminologiyada faqat fan tili leksikasi tarkibida o‘zining asl, nominativdenotativ vazifasida istifoda etilishi aniqlangan. Ba’zi bir terminlarning umumadabiy leksikaga suqilib kirishi (va umumadabiy til lug‘atlarida qayd etilishi), turli adabiyotlarda ommabopligi, yoyilganligi, qo‘llanuvchanligi ularning adabiy til tomonidan o‘zlashtirilishini ta’minlaydi (Danilenko 1977;202).

O‘zbek milliy tilining ikki turi hisoblanmish adabiy til va dialektlar o‘zaro chambarchas bog‘langan. Ma’lumki, qarindosh turkiy tillar orasida o‘zbek tili sheva va lahjalarining ko‘pligi va turfaligi jihatidan yaqqol ajralib turadi. O‘zbek milliy tilining uch mustaqil, ya’ni – a) qorluq-uyg‘ur; b) qipchoq; v) o‘g‘uz dialektlari zaminida shakllanganligi ayni haqiqat. O‘zbek tilining leksik boyligi ushbu dialektlardagi so‘zlar hisobiga asrlar osha to‘lib borgan. Kasb-hunar leksikasi, maishiy leksika, kiyim-kechak nomlari, qarindoshlik istilohlari, oziq-ovqat nomlari bevosita ko‘p sonli shevalarning lug‘at zahirasi yordamida shakllangan. Chunonchi, geografiyaga xos arna, bo‘g‘oz, geologiyaga oid quv va h.k. so‘zlar shular jumlasidandir. 1100 dan ortiq mahalliy o‘simlik nomlari o‘zbek shevalari va lahjalari vakillari tilida faol qo‘llanadi. Bular sirasiga igir, qumarchiq, suvsumbul, ho‘kiztili, g‘ozyaproq, ko‘kmaraz, oqsasir, randak singari fitonimlarni kiritish mumkin. Keyingi vaqtlarda adabiy tilga dialektlardan yelvizak, tangi (tog‘dagi tor so‘qmoq), sukchak, sinchalak, soz (qamishli botqoq) kabi so‘zlarning kirib kelishi oddiy holatga aylandi. Pilla, sizlog‘ich, sachratqi, qorason, qizilcha, tirsak singari sheva elementlarining tibbiy terminologiyada tez-tez ishlatilishi kuzatiladi. Alohida shevaga oid so‘zning adabiy tilga kirish tarixi har doim individual, o‘ziga xos bo‘lib, har xil lingvistik va ekstralingvistik omillarga bog‘liq. O‘zbek adabiy tili tomonidan otlarning turfa

nomlari xalq - sheva tilidan o‘zlashtirilgan edi. Otlarning nomlanishida ularga xos belgilar: tashqi ko‘rinish- qamishquloq, qilich oyoq, echki oyoq va h.k., nasl – laqayi, yovmuti, bayir va h.k., rang turi va tuslar- bo‘z, qo‘ng‘ir, chipor, to‘riq, g‘irko‘k va h.k., yosh – g‘o‘nan, do‘nan, tallon, to‘lon, kaltatoy va h.k., odat, qiliq – gajir, gijing, juyruc va h.k. o‘z in‘ikosini topgan.

Ayni shunday holatni o‘zbek chorvachilik terminologiyasi tizimida ham kuzatish mumkin (O‘rinova 2007). Sheva elementlarining tanlanishi va o‘zbek tili terminologik leksikasi tarkibiga kiritilishining bosh sababi, shubhasiz, adabiy tilda kerakli ekvivalent so‘zning mavjud bo‘lmasligidir.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV.- Тошкент: Фан, 1983-1985.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания.- М.,: Наука, 1977.
3. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси.-Тошкент: Фан, 1979.
4. Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф.-Тошкент, 2011.
5. Исмоилов М., Шарапов А. Тарих атамалари луғати.-Тошкент: «Академнashr», 2013.
6. Ишаев А. Терминологиямизнинг ривожланишида ўзбек шеваларининг ўрни. Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёт 31 перспективалари. 1 республика терминология конференцияси материаллари.-Тошкент: Фан, 1986).
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III.-Тошкент, 1960- 1963.
8. Shomurodova, S. I. ., & Saydaliyeva, G. D. . (2024). Semantic-Stylistic Characteristics of Publicistic Style in Foreign Languages. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 30, 142-145. Retrieved from <https://sjii.indexedresearch.org/index.php/sjii/article/view/1260>
9. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.-Тошкент, 1962.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. - М.: Русский язык. 1981.
11. Shomurodova Sevar Ilyasovna. (2022). Improve Students' Reading Skills by Translating Texts. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 4, 239–241.
12. SHOMURODOVA SEVAR ILYASOVNA. Improve Students' Reading Skills by Translating Texts. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, [S. 1.], v. 4, p. 239–241, 2022.
13. Shomurodova,, S. I., Nuriddinov,, N. N., & Arifdjanov,, Z. T. (2023). HOFIZ SHEROZIY RUBOIYLARIDA SO‘FIYLIK TA’LIMOTI ALOMATLARI.

Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (12), 38-43

14. Qodirovna T. Z., Shavkataliyevna Q. M. THE APPEARANCE OF VISUAL EXPRESSIONS' TRANSLATION INTO ENGLISH IN THE WORK "THE DAYS GONE BY" BY ABDULLA QODIRIY // Open Access Repository. – 2024. – T. 10. – №. 1. – С. 78-81.
15. Qodirovna T. Z. Scientific and Theoretical Study of "Baburname" and Its 'translations into the World Languages // Journal of Critical Reviews. – 2019. – T. 7. – №. 3. – С. 2020.
16. Раънохон Иброхимовна Орипова (2023). КАСБИЙ ТАЪЛИМДА ФАНЛААОРО АЛОҚАДОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4 (2), 750-754.